

ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ТА СТРАТЕГІЯ ДЕРЖАВНОЇ ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ПОЛІТИКИ: СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОГО РОЗУМІННЯ

Попри всю складність та неоднозначність процесів релігійно-церковного життя, українське суспільство усвідомило необхідність утвердження загальноєвропейських норм свободи совісті. Це підтверджує визнання Україною основоположних принципів прав людини (ратифікація міжнародних документів і приведення у відповідність до них національного законодавства), і включення їх у програмні документи більшості політичних партій та громадських об'єднань, і послідовне відстоювання цивілізованих підходів до релігійно-церковних проблем більшістю інтелектуальної еліти.

Українська держава в посткомуністичний період зробила суттєві кроки для забезпечення правового статусу церкви. Одним з перших законодавчих актів України, ще напередодні здобуття державної незалежності, став Закон «Про свободу совісті та релігійні організації». Цим законодавчим актом було започатковано докорінну перебудову державно-церковних відносин, зміну акцентів та пріоритетів в цій сфері. Держава принципово стала на шлях партнерських взаємовідносин з церквою, активного співробітництва з нею в соціально-гуманітарній сфері.

Цей демократичний курс знайшов своє відображення в Конституції України, що була прийнята 28 червня 1996 року. В статті 35 Конституції закріплено право кожної людини на свободу світогляду та віросповідання. Це право передбачає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати жодної, без перешкод відправляти – одноосібно чи колективно – релігійні культи та ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Здійснення цього права може бути обмежене Законом лише в інтересах охорони суспільного порядку, здоров'я та моральності населення.

Спираючись на світовий досвід, Україна буде свою державну політику щодо релігії та церкви на засадах законності та соціальної справедливості. Ця сучасна політика спрямована на:

- створення сприятливих умов для діяльності релігійних організацій, задля здійснення ними своєї соціальної місії;
- забезпечення рівних прав і можливостей для всіх релігійних організацій;
- утвердження релігійної та світоглядної терпимості та поваги між віруючими та невіруючими, між віруючими різних віровчень;
- визнання статусу релігійних організацій, сформульованого в міжнародних правових актах;
- утвердження поваги в ставленні держави до традицій і внутрішніх установ релігійних організацій;
- забезпечення рівності перед законом усіх релігійних організацій;
- створення умов для участі релігійних організацій в суспільному житті, використання ними засобів масової інформації;
- вирішення питань, пов'язаних з поверненням майна релігійних організацій, незаконно вилученого в них у попередні роки.

Практично з усіх головних питань життєдіяльності релігійних організацій прийнято відповідні законоположення. Питання власності, підприємництва, землекористування релігійних організацій, трудові відносини у них врегульовані діючими законодавчими актами про власність, підприємництво, землю, працю, соціальне страхування.

Порівняння українського законодавства про свободу совісті та релігійні організації із ана-

■ Любчик Володимир Пимонович, начальник відділу науково-експертної роботи департаменту у справах релігій та забезпечення свободи совісті Державного комітету України у справах національностей та релігій, к.філос. н.

логічними законодавствами інших посткомуністичних країн, у першу чергу центрально європейськими, засвідчує, що поруч із безсумнівними перевагами у ньому існують певні прогалини і недописаності. Насамперед, це стосується проблем реституції націоналізованого свого часу церковного майна. На відміну від пострадянських країн, центрально європейські держави від самого початку визначилися не тільки у тому, що вони зобов'язуються повернути відчужене церковне майно, але й способи, в які це повернення відбуватиметься.

З огляду на це, Угорський уряд підписав окремі угоди із чотирма історичними церквами і двома релігійними спільнотами стосовно обсягів повернення відібраного у них майна. Урядова комісія та представники церков також погодилися стосовно грошової компенсації за майно, яке з тих чи інших причин не може бути поверненим. Саме ці угоди стали підґрунтям Закону про компенсації, ухваленому Угорським парламентом у 1991 році. Планується, що до 2011 року держава виплатить 166,8 мільйонів доларів за майно, яке не може бути з тих чи інших причин повернуто.

У Польщі було оголошено термін, впродовж якого Католицька Церква мала можливість апелювати стосовно повернення церкві конфіскованого майна. Зокрема, державні органи розглянули 2.640 із 3.060 апеляцій, 1.336 з них визнані справедливими і такими, які належить виконати; 900 мають бути додатково розглянуті і 536 відхилено. Так само термін для подачі апеляцій було встановлено для Лютеранської церкви та іудейської громади.

У Румунії релігійні організації подали урядові 7568 заяв на повернення відчуженого у них майна. На даний час процес повернення церковної власності відбувається достатньо динамічно. При цьому було встановлено, що будівлі, які належали церквам, а зараз зайняті школами, музеями, лікарнями, лишатимуться до 2007 року у їхньому користуванні, але користувачі платитимуть церквам ренту.

У Словаччині Католицькій Церкві вже повернуто більше половини всього відчуженого в неї майна, хоча кількість нерозглянутих справ залишається досить високою, у багатьох випадках церкві доводиться чи доведеться судитися з нинішніми власниками церковного майна, церкві також не буде повернуто її землі.

У Чехії доповнення 1994 року до Закону про реституцію 1991 року передбачає, що церквам буде повернуто не тільки майно, відчужене після 1948 року, але й те майно, яке було відібране у них між 1938 і 1945 роками. Одночасно створено урядовий фонд розміром 11,7 мільйонів доларів для компенсації за те майно, яке фізично вже не може бути повернутим.

Водночас, слід зазначити, що не у всіх східно європейських країнах процес реституції церковного майна відбувається послідовно. Скажімо, у Хорватії Католицька Церква дотепер отримала не більше 70 відсотків майна, яке було відібране. В Албанії Парламент лише нещодавно ухвалив Закон про реституцію, який однак, на думку європейських експертів, є надто суперечливим і вимагає доопрацювання [5, 17].

Проведений аналіз вочевидь буде неповним, якщо не вказати, що за винятком гарантії релігійних свобод і свободи совісті, яка є спільною для всього європейського посткомуністичного простору, сама система державно-конфесійних відносин у багатьох країнах, що розглядаються, має істотні відмінності від української. Це стосується надто принципових речей, зокрема, чи відокремлена церква від держави або рівності релігійних організацій перед законом.

Насамперед, низка країн визнає «виняткову роль» традиційної церкви чи то релігійної спільноти, чий статус та історичне значення зафіксовані в Конституції або у законодавстві. Зокрема, Грузія визнає в Конституції «виняткову роль Грузинської Православної Церкви в історії», Болгарська Конституція встановлює, що «східне православне християнство є традиційною релігією Республіки Болгарія». Причому закон країни уточнює цю норму, підкреслюючи, що виразником східного православ'я є Болгарська Православна Церква. Закон Вірменії «Про свободу совісті і релігійні організації» від 17 червня 1991 року проголошує Вірменську Апостольську Церкву як «національну церкву вірменського народу, важливий оплот творення його духовного життя і збереження нації». Федеральний закон Російської Федерації «Про свободу совісті та релігійні об'єднання» від 26 вересня 1997 року визнає «особливу роль православ'я в історії Росії» та «поважає християнство, іслам, буддизм, іудаїзм та інші релігії, що становлять невідокремлену частину історичної спадщини народів Росії». Закон Білорусі (2002) виходить із «визнання визначальної ролі Православної Церкви в історичному становленні духовних, культурних і державних традицій білоруського народу: духовної, культурної та історичної ролі Католицької Церкви на території Білорусі; невідокремленості від спільної історії народу Білорусі євангельсько-лютеранської церкви, іудаїзму та ісламу» [5, 18].

Країни посткомуністичного простору нерідко юридично оформлюють особливі відносини із церквою більшості. Так, 14 жовтня 2002 року спеціальну конституційну угоду між державою Грузія і Грузинською Православною Церквою підписав Президент Республіки. Знову ж таки 12 червня 2003 року в Мінську було підписано подібну угоду про співробітництво між Республікою Білорусь та Білоруською Православною Церквою.

Інший характер мають державні угоди цілої низки країн європейського регіону з Ватиканом. Хоча часом ці угоди надають Католицькій Церкві привілеї, якими не користуються інші церкви і релігійні спільноти (як, наприклад, у Хорватії) дедалі більш поширеною стає практика, коли ці привілеї поширюються й на інші церкви. На сьогодні з посткомуністичних країн Албанія, Чеська Республіка та Естонія підписали зі Святим престолом угоду про врегулювання взаємовідносин та гарантії церкві, Латвія – генеральну угоду про статус Католицької Церкви, католицьку освіту та пастирську опіку військовослужбовців та ув'язнених; Литва – три угоди: з правових питань, освітнього й культурного співробітництва та пастирського служіння у війську; Угорщина – три угоди: з питань відновлення дипломатичних відносин, фінансування релігійних інституцій та присутності в армії; Хорватія має чотири угоди з Ватиканом, Словаччина – базову угоду, яка практично є конкордатом і, нарешті, Польща підписала 1993 року зі Святим престолом конкордат, який був ратифікований у 1998 році. Угоду із Ватиканом має і Казахстан [9, 14].

Відмінності у самому змісті державно-церковних відносин чи не найбільш характерно виявляються у наявності ієрархії церков, що, у свою чергу, стає очевидним вже не етапі створення релігійної громади.

Створити релігійну громаду в Україні значно легше, ніж у більшості країн, з якими ми її порівнюємо в обраному контексті. Для реєстрації статуту релігійної громади в Україні, після чого громада отримує статус юридичної особи, необхідно 10 заявників. У Білорусі для цього треба 20 осіб, у Македонії – 50, в Угорщині й Словенії – 100, Словаччині й Чеській Республіці – 300, у Хорватії – 500 дорослих осіб. При цьому, для заснування нової конфесії у Словацькій Республіці необхідно 20 тисяч віруючих. Слід також взяти до уваги, що у багатьох країнах існує не один рівень реєстрації, з огляду на що «первинна реєстрація» ще не означає, що новозареєстрована релігійна організація визнається такою нарівні з традиційними релігіями. Скажімо, у Словаччині таких релігійних спільнот тільки 16, Литовське законодавство обмежує коло «визнаних релігій» римо-католицизмом, греко-католицизмом, лютеранством, реформатством, православ'ям, старообрядництвом, іудаїзмом, сунітським ісламом та караїмством. В Угорщині існує чотири історичні церкви, чий статус за певними позиціями вирізняється від інших релігійних об'єднань, македонське законодавство визнає релігійними громадами Македонську Православну Церкву, ісламську та іудейську спільноти, Католицьку і Методистську Церкви. Всі інші релігійні об'єднання вважаються групами. У Чехії визнаних релігійних організацій 25 [4, 13].

При цьому українське законодавство не обмежує право створення релігійної організації лише тими особами, які мають українське громадянство, і не встановлює, що лише громадяни України можуть бути керівниками Церков. Натомість, до недавнього часу закон Естонії передбачав, що «членами керівних органів і релігійними служителями церков, конгрегації або асоціації конгрегацій може бути особа, яка має право голосу на місцевих виборах»; а закон Албанії і нині передбачає, що главами трьох головних релігійних спільнот країни (ісламської, православної та католицької) повинен бути громадянин Албанії за народженням.

Українське законодавство не встановлює також випробувального терміну, необхідного об'єднанню віруючих громадян для реєстрації як релігійної громади або визнання релігії традиційною. Між тим подібна практика в східно європейському регіоні є доволі поширеною. Зокрема, в Латвії такий термін визначено в 10 років, у Росії – в 15, у Литві – 25 років.

В Україні, як і в інших посткомуністичних країнах, склалася цілком особлива модель державно-конфесійних відносин. Розвиток релігійного середовища та суспільно-політичні зміни, на часі дали можливість уже в 1991 році українському законодавцю прийняти Закон «Про свободу совісті та релігійні організації», який не лише зняв абсолютну більшість обмежень у діяльності церкви, але й заклав основи співробітництва держави і церкви та розвиток партнерських взаємин між ними.

Водночас слід зазначити, що церква входить на суспільну арену сучасної України не тільки як стабілізуючий чинник, релігійна ситуація ускладнюється наявністю міжконфесійних та міжцерковних конфліктів, в які втягнуті сьогодні найбільш впливові релігійні організації, відомі церковні діячі, десятки мільйонів віруючих.

Загальновідомо, що на суспільні відносини, які пов'язані із ставленням до релігії, здійснюють вплив не лише закони чи діяльність органів державної влади. Найчастіше конституційно-правові норми лише узагальнюють і узаконюють історичні традиції, світоглядні та ідеологічні позиції і погляди на релігійно-церковне життя, вироблені домінуючими у суспільстві політичними та соціальними силами. Однак специфіка сучасного стану українського суспільства, а також завдання правової системи України з демократизації суспільного життя і побудови правової держави обумовлюють пріоритет тих підходів до реалізації свободи світогляду, які пройшли випробування суспільно-історичною практикою людства, стали критеріями прогресивності розвитку народів і держав та ознаками їхньої здатності до міжнародної інтеграції.

Україна характеризується поліетноконфесійним складом населення, в якому, поруч з найчисельнішою нацією українців, існують національні меншини – росіян, білорусів, молдаван,

евреїв, кримських татар та інших. Члени етнічних утворень дотримуються переважно різних релігійних поглядів, сповідують різні віровчення, кількість яких сьогодні досягає ста. Таке національно-релігійне різнобарв'я вимагає від держави проведення зваженої, толерантної, демократичної політики в гуманітарних та інших сферах з метою збереження територіальної цілісності, консолідації всіх етносів, утвердження соціально-політичної стабільності.

Ця стабільність неможлива без врахування міжконфесійного і міжетнічного факторів, що тісно пов'язана із станом економіки, змістом і характером діяльності владних структур в реформуванні суспільства. Міжетнічні проблеми, взаємовідносини національних меншин, стосунки з титульною нацією мають свої особливості, пов'язані з регіональними відмінностями, етносоціальними та політичними аспектами.

У характеристиці етнополітичної ситуації, діяльності етнічних меншин із забезпечення стабільності в державі слід особливо виділити соціально-економічні фактори (рівень етнічних утворень, їх матеріальне становище, характер економічних відносин), соціологічні (сумісність життєвих норм різних етнічних меншин та груп, соціальна орієнтація), політичні (співвідношення етнічних правил співжиття із захистом прав людини, сутність політичної діяльності та управління), міжцерковні (співвідношення сил у регіоні, зацікавленість третіх держав, використання ситуативних чинників).

Етнополітична безпека, соціально-політична стабільність у регіонах держави зумовлюються змістом та спрямованістю таких визначальних процесів як національне відродження етнічних меншин, їх політична активність. Хоча вони не ідентичні, мають певні відмінності, проте взаємопов'язані й розвиваються разом. Ці процеси проявляються у зростанні національної і політичної самосвідомості, у поглибленні внутрішньоетнічної інтеграції й етнічної мобілізації, утвердженні національної культури, у посиленні впливу на внутрішню і зовнішню політику країни. Етнополітичний ренесанс у середовищі нацменшин як цілеспрямований і систематичний процес, утверджуючи національні традиції, культуру, мову, релігію, активізує національну спільноту, що нерідко призводить до загострення відносин з іншими утвореннями, з регіональними і центральними владними структурами.

Цивілізоване співробітництво організацій національних меншин в Україні безумовно сприяє стабілізації соціально-політичної ситуації, оскільки спрямоване на захист їх прав, на пошук взаємоприйнятних форм і методів розв'язання соціальних, економічних, релігійних та культурних проблем. Досягнення цієї мети можливе за умови міжнаціональної злагоди. Права на встановлення контактів етнічних меншин однієї країни з громадянами інших держав, що мають спільне походження, культуру, релігію, зафіксовані в міжнародних правових актах, знаходять підтримку широкої громадськості й органів влади. Удосконалюється і сам процес інтеграції національних меншин в українське суспільство. Владні структури для утворення соціально-політичної стабільності, подолання відчуження, що виникло між окремими етнічними групами в регіонах, створюють належні умови для дієвого захисту конституційних прав осіб національної меншості, на державному рівні вирішують питання облаштування депортованих народів.

Оскільки ті чи інші порушення прав та інтересів громадян, релігійних організацій знаходяться у сфері їхнього практичного застосування (незастосування), зокрема у зв'язку з інформаційним забезпеченням свободи совісті, релігійної свободи, то і засобами попередження таких порушень має стати послідовне, наполегливе корегування засобів масової інформації в бік використання коректних і зважених підходів журналістів, редакцій до інформаційних матеріалів стосовно релігійної проблематики, ретельно звірених з правовими нормами національного законодавства.

Стаття 35 Конституції України, яка чітко визначає право кожного на свободу світогляду і віросповідання, об'єктивно спрямована на надання кожному, незважаючи на його ставлення до релігії, рівних прав та можливостей, на формування віротерпимості, що є одним з основних чинників у процесі демократизації.

Забезпечення свободи віросповідання обумовило й те, що законодавець передбачив кримінальну відповідальність за порушення рівноправності громадян залежно від ставлення до релігії (ст. 66 Кримінального кодексу України) та за перешкодження відправленню релігійних обрядів, якщо вони не порушують громадського порядку і не супроводжуються замахом на права громадян (ст.139 КК України).

Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова. Релігійна організація не повинна втручатися у діяльність інших релігійних організацій, а також проповідувати ворожнечу, нетерпимість до віруючих інших віросповідань і невіруючих. Ніхто не може з мотивів своїх релігійних переконань бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитись від виконання конституційних обов'язків. Винятки з цього положення (як то заміна військової служби альтернативною) спеціально обумовлюються законом.

Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» не допускає обмежень в справах проведення наукових досліджень, у тому числі фінансованих державою, пропаган-

ду їх результатів, або включення їх до загальноосвітніх програм за ознакою відповідності чи невідповідності положенням будь-якої релігії.

В Україні заборонено встановлювати обов'язкові переконання чи світогляд. Виходячи з цього загального положення, викладачі релігійних віровчень і релігійні проповідники не можуть проповідувати нетерпимість до інших релігій чи іншого світогляду людини. Відповідні обов'язки покладені також на педагогічних працівників Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН №44/131 від 20.02.1990 р., якою Генеральна Асамблея, «усвідомлюючи важливе значення освіти для забезпечення релігійної і світоглядної терпимості», привернула увагу держав-членів ООН до того, аби педагогічні працівники, державні посадові особи при виконанні своїх обов'язків поважали всі релігії і переконання і не припускалися дискримінаційних дій відносно осіб, котрі мають інші переконання.

Неухильне дотримання Конституції та законів, що регулюють діяльність релігійних організацій і міжнародні зобов'язання України стосовно захисту свободи совісті та свободи діяльності релігійних організацій, гарантує невтручання держави у справи церкви і навпаки, а також унеможливорює взаємні претензії церков стосовно їх переваг і, як наслідок привілеїв.

Варто зазначити, що чинне національне законодавство з питань свободи совісті та віросповідань пройшло експертизу в авторитетних міжнародних організаціях і установах. Так, зокрема, низка міжнародних конференцій, круглих столів, колоквиумів, які проходили в Україні були одним з напрямків у висновках, що система державно-церковних відносин відповідає демократичним принципам, задовольняє права і свободи людини, базуючись при цьому на багатовіковій спадщині врегулювання відносин між цими двома суспільними інституціями, враховує історичні уроки як позитивного, так і негативного досвіду таких відносин. Учасники міжнародних конференцій за участю фахівців із США, Канади, Франції, Швеції, Іспанії, України, представників Міжнародної академії свободи релігій та переконань одночасно констатували, що в цілому українська модель державно-церковних відносин є досить зваженою, послідовною і демократичною, особливо у порівнянні з багатьма іншими відомими на сьогодні моделями в країнах Сходу і Заходу.

Згідно з чинним законодавством, контроль з боку держави здійснюється не за діяльністю релігійних організацій, а за дотриманням ними законодавства щодо релігійної сфери їх діяльності, що притаманне будь-якій цивілізованій державі. Такий контроль рівною мірою стосується будь-яких суб'єктів права – державних органів, релігійних організацій, посадових осіб і громадських організацій.

Свобода совісті і релігійна свобода відносяться до фундаментальних загальнолюдських цінностей. Свобода релігій характеризує не лише повноцінне функціонування релігійних інституцій, але й правові, суспільно-політичні, економічні можливості та гарантії для вільного релігійного самовизначення особистості. Особливого значення питання захисту релігійних свобод набуває сьогодні в українському суспільстві, яке знаходиться в процесі глибокої трансформації економіки, політичної сфери та суспільних структур. Відтворення нормального релігійного життя супроводжується виникненням проблем, які потребують як всебічного вивчення, так і відпрацювання ефективних механізмів їх розв'язання.

Примітки і використані джерела

1. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. – К., 1997.
2. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 25.
3. Бондаренко В. Актуальні проблеми законодавчого забезпечення свободи совісті // Релігійна свобода: свобода релігії і національна ідентичність – світовий досвід та українські проблеми. Науковий щорічник. – К., 2002. – № 6.
4. Бондаренко В. Особливості української моделі державно-церковних відносин // Державно-церковні відносини в Україні у контексті сучасного європейського досвіду. – К., 2004.
5. Дудар Н. Закони про свободу совісті у країнах колишнього СРСР // Людина і світ. – 2002. – №6.
6. Здіорук С. Суспільно-релігійні відносини і виклики України XXI ст. – К., 2005.
7. Про стан і тенденції розвитку релігійної ситуації та державно-церковних відносин // Інформаційний звіт Державного комітету України у справах релігій. – К., 2004.
8. Єленський В. Релігія після комунізму (релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні // Людина і світ. – 2003. – №5.
9. Єленський В. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» – 10 років // Релігійна свобода: мас-медіа, школа і церква як суспільні фактори утвердження. Науковий щорічник. – К., 2001 – № 5.